

ПОЛІТЕКОНОМІЯ

У 2015 році політичній економії як науці виповнюється 400 років. Цій даті присвячуються монографії, проведення наукових конференцій і семінарів. Журнал "Економічна теорія" в № 3 і № 4 в рубриці "Політекономія" публікує статті, підготовлені на основі виступів їх авторів на проведеній в Інституті економіки та прогнозування НАН України науковій конференції "Політична економія на сучасному етапі: історичні виклики і перспективи"

УДК 330.34

Валерій Геєць

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розкриваються найбільш важливі трансформації сучасного суспільства, їх вплив на розвиток економічної теорії. Зроблено висновок про необхідність звернення до політичної економії як методологічної основи наукового пізнання сучасних соціально-економічних процесів.

Ключові слова: політична економія, економіка знань, методологія, сучасне суспільство, економічний розвиток.

JEL: O 100.

У періоди докорінних перетворень, коли в умовах кризи сучасного світоустрою змінюються життєво важливі для майбутнього сфери, що забезпечують життєдіяльність кожної країни, слід зосередитися на фундаментальних витоках процесів, які відбуваються у суспільстві, державі та економіці, які поряд із природними умовами середовища проживання є ключовими формуваннями, в яких живе людина. Ці фундаментальні витоки досліджуються, насамперед, політичною економією, яка визначає методологію цілісно-системного підходу до розуміння взаємопов'язаного розвитку всіх сфер суспільного життя. Вона дає ключ до пошуку зважених стратегічних рішень, що визначають подальший розвиток, і чітко продуманих орієнтирів.

Помилковий підхід матиме серйозні наслідки, виправити які надзвичайно складно, а часом і неможливо. Це стосується, головним чином, формування стратегії розвитку як на найближчу, так і на довгострокову, і навіть історичну перспективу, пов'язану з визначенням її ролі і місця в системі глобальних координат, які в останні десятиліття швидко змінюються не тільки за формою, а й за змістом. Йдеться про те, що сучасному світу

Геєць Валерій Михайлович (gvm@ief.org.ua), академік НАН України; директор ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

© В.Геєць, 2015

поряд із такими добре відомими доктринального характеру поняттями, як демократія, свобода, лібералізація, притаманні ще й такі, як фінансіалізація, криміналізація, екологізація, феодалізація суспільного життя, за дедалі збільшеної недієздатності державних інститутів багатьох країн світу, а також порівняльної слабкості існуючих міжнародних організацій перед викликами XXI століття, що мають глобальний вимір.

Двадцяте століття вивело людство на нову орбіту і надало всій системі життєдіяльності на планеті могутній технологічний та енергетичний потенціал, але разом з тим багаторазово знизило пороги самозбереження і стійкості розвитку, оскільки сучасна людина виявилася менш пристосованою до викликів, що заповнили природу й суспільство. Світова соціальна практика минулого сторіччя змінила межі та можливості біосфери і космосу, технічного та індустріального прогресу, ринкової і планової форм організації економіки, громадянських свобод і політичного насильства, ідеологічного та соціокультурного тоталітаризму, соціальної солідарності та індивідуального егоїзму.

Необмежене зростання економічного використання індустріальних технологій увійшло у суперечність з матеріальними та духовними ресурсами планети і способами економічного і, особливо, соціального відтворення. Ще на початку XX ст. робилися спроби відшукати можливі шляхи виходу з індустріального глухого кута в розвитку цивілізації. Надалі в рамках досліджень Римського клубу докладали зусилля, щоб знайти альтернативу суспільству, де панує матеріально-споживчий егоїзм. Однак масова суспільна свідомість із домінуючим настроєм на блага суспільства споживання відтіснила ці інтелектуальні спроби прориву до суспільства майбутнього на задній план, що з позицій довгострокових перспектив не було виправдано. Від того, що проблему відтіснили на задній план під тиском суспільства споживання, вона не зникла, навпаки, затягування з її рішенням, особливо зараз, скорочує час і збільшує потреби в ресурсах для її вирішення вже в недалекому майбутньому.

Мікропроцесорна революція теперішнього часу – одна з найважливіших, але не єдина передумова глобалізації. Остання пов'язана зі змінами у сфері технологій і формуванням глобальних мереж, в які виявляються втягнутими не тільки окремі люди, а й цілі країни, які не мають можливості діяти самостійно. Це означає, що суспільно-виробничі відносини – предмет політико-економічних досліджень – і розвиток самої людини дедалі більше потрапляють у залежність від просторової віртуалізації, де живе перестає домінувати, а чуттєве відходить на другий план. Але людство все одно буде зобов'язане формувати соціально орієнтоване суспільство, покликане вивести планетарне співтовариство з соціальної та екологічної безвиході і гармонійно інтегрувати його в навколишнє середовище, тобто в живий світ природи, інакше людина втратить свою сутність.

Внаслідок свого географічного положення, природних і людських ресурсів, накопичених передумов і потреб світового розвитку Україна, як і багато країн з величезними запасами природних ресурсів, перебуває і надалі залишатиметься в епіцентрі геоекономічних і геополітичних тенденцій і змін, незважаючи на загрозу втратити через політичні негаразди і військове протистояння контроль над процесами, що відбуваються як у державотворенні, так і в забезпеченні суспільної єдності. Це робить Україну, як і багато інших сучасних держав, вразливою до зовнішніх загроз і внутрішньої невлаштованості. Проте місце, яке ці країни, і в тому числі Україна, займуть у світі в найближчій історичній перспективі, стане результатом їх власних зусиль і визначатиметься ступенем наукової обґрунтованості та виваженості їх вибору у взаємопов'язаному трикутнику "геоекономіка – геополітика – геостратегія".

У сучасному світі інформація, знання, інформаційні технології та креативні дії людей стають головними джерелами зростання продуктивності та конкурентоспроможності. Під їх впливом змінювалися і змінюватимуться в подальшому не тільки техніка і технологія виробництва, а й проектування, у тому числі які є результатом соціальних інновацій та громадських модернізацій на їх основі. Докорінні зміни відбудуться в суспільно-виробничих відносинах, які є визначальними в розвитку самої людини. З цим пов'язана сучасна актуалізація політичної економії, що має своїм предметом, як уже зазначалося вище, саме суспільно-виробничі відносини.

У перспективі на основі фундаментальних досліджень, які вже намітилися, може бути запущений механізм управління біологічним годинником людини, яка продовжить її життя до 120 і більше років. У результаті світ у цілому здатний змінитися настільки, що нинішнього розуміння буде недостатньо, щоб його досягнути, оскільки, як підкреслює керівник теоретичного відділу дослідницької групи конструювання майбутнього С.Переслегін, ми можемо втратити такі поняття, як "людська особистість", "людська ідентичність". А це означає, що реально виникне питання: як глибоко людство може модифікувати саму людину, її життя і її сприйняття життя, яке дасть їй відчуття щастя?

Імперативом подібних змін є розвиток соціальних процесів, в яких необхідні суспільна консолідація і наскільки можливо більша оптимізація управління та взаємодії гуманітарних, соціальних і політичних факторів, що унеможливить втрату "людської ідентичності" під тиском технологічних, екологічних, фінансових або споживчих імперативів майбутнього. Для того щоб у майбутньому, коли технократизм змін призведе до однозначності, що є фактором втрати ідентичності людини, такі процеси не звужували свободу вибору у розвитку суспільного організму, необхідно, щоб цей суспільний організм як відокремлена частина живої природи не сприяв втраті бази розумової діяльності людини, яка сформувалася природним шляхом. Для цього держава як соціальний інститут, за висловом ос-

новоположника ринкової моделі економіки А.Сміта, повинна виправляти небажані соціальні та політичні наслідки функціонування ринку як своєї форми організації економіки і протидіяти їм, а не допускати вольності "невидимої руки" ринку, яка, врешті-решт, і формує диспропорційність у розвитку взаємодії людини і природи. Але чи в цьому завдання політико-економічного переосмислення сучасної і, особливо, майбутньої ролі держави?

Через такі глибинного характеру суперечності між можливим майбутнім розвитком економіки на ринкових засадах, державою як природно існуючим інститутом і трансформацією суспільства людей, які під тиском технократичних змін можуть втратити людську ідентичність, виникає проблема неупередженого виявлення та опису цих феноменів, що, згідно з енциклопедичним трактуванням Н.Гартмана, ставить на порядок денний завдання розвитку досліджень на феноменологічній основі, і це є найважливішим початком систематизуючої складової досліджень у цьому напрямі. І далі, за Е.Гуссерлем, виникає проблема розкриття нового значення і змісту таких взаємопов'язаних феноменів, як суспільство, держава, економіка. Одночасне вирішення завдань їхнього розвитку та взаємодії є, на нашу думку, предметом феноменології. Тоді цілі будуть досягнуті, і з'явиться надія, що мобілізація людини, яка є одночасно членом суспільства, громадянином держави і суб'єктом економіки, здійсниться на моральній основі. Такий підхід, по суті, – звернення до первинного досвіду, коли моральність поведінки виступає своєрідним доповненням взаємодії та розвитку і, як виявляється, багато в чому реалізована в моделі соціально орієнтованої економіки, де соціальний підхід почав розвиватися в рамках, а іноді замість економізованого підходу в організації взаємодії природи, суспільства і держави.

Необхідно відійти від спеціалізації, що склалася в окремих галузях знань, таких як суспільствознавство, державознавство, економіка, і рухатися шляхом їх інтеграції. Слід зробити акцент на принципі відносності. Відповідно до цього необхідні певні застереження, які свідчать про те, що в суспільстві мало абсолютних законів, а здебільшого спостерігається дуже специфічний їх прояв залежно від різного культурно-історичного контексту. І це, *по-перше*, стало, на нашу думку, певним викликом сучасному шаблону неоліберальної економічної науки. *По-друге*, необхідно подолати дуже поширений вульгарний об'єктивізм, успадкований від методології нашого минулого, і практично дотримуватися так званого соціального конструктивізму, зосереджуючись, хоча і на суб'єктивних, але ціннісних факторах, що сприяє демократичним засадам у розвитку суспільства. *По-третє*, слід зробити акцент на домінуванні розвитку на власній основі, в якому є важливою історична традиційність, яка має об'єктивістську природу, що особливо важливо в умовах глобалізації процесів і необхідності дотримання принципу рівноправності. Зрештою, *по-четверте*, необхідно

забезпечити пріоритет стратегічних підходів, які в сучасному житті часто мінімізовані при напрацюванні та реалізації політики в багатьох сферах життєдіяльності людини. Як результат, очевидні виклики природи – як щодо існування самої людини, так і всього живого.

Окрема проблема існує в тому, що за значного розширення об'єкта досліджень виникають дискусії, які проходять в інших професійних спільнотах, де є свої концепції, свої авторитети і різні думки. Необхідно визнати, що тут дуже багато залежить від того, логіки яких дослідників дотримуватися. Адже зрозуміло, що економісту опанувати всім масивом знань з історії, філософії, політології, соціології неможливо, а слід спиратися на авторитетні думки. Якщо ж вибір буде неправильним, тобто не базуватиметься на судженнях однодумців, то це спричинить серйозні наслідки.

Звернемося до окремих основоположних феноменів. Насамперед це держава, яка в наш час зазнає трансформацій, особливо в умовах поточної глобальної кризи. Термін "держава" в західній економічній думці використовується як "національна держава", сенс і зміст якого в умовах глобалізації часто стає предметом дискусії щодо її майбутнього навіть у сенсі її відмирання. Сучасне розуміння національної держави є певним історичним продуктом, який існував не завжди, а був створений так званою Вестфальською системою, тобто угодою, сформованою внаслідок тридцятирічної війни в Європі в XVII ст. Цей історично обумовлений феномен починає кардинально трансформуватися, оскільки виникають інші політичні формування, транснаціональні, професійні і, особливо, громадські утворення, які взагалі не мають чітко визначеної національної прив'язки, але значною мірою впливають, у тому числі, і на зміст сучасного розуміння особливо суверенітету національної держави. Щодо таких явищ, як багаторівневі системи управління та глобальні мережі, де держава є лише одним із суб'єктів регулювання, західні політологи використовують термін *polit*, що не має точного аналога. Відповідно до нього ЄС – один із видів такого формування, іншими словами, сукупність перших своєрідних держав епохи постмодерну, але поки що зазнало невдачі як цілісне утворення. Отже, перед дослідниками постає безліч складних питань, напрацьованих у суміжних галузях, які потрібно відповідним чином розглянути поза межами економіки.

У майбутньому трансформації можуть породити або людину певних здібностей, або обмежених "монстрів", які будуть конкурентоспроможними у своїй діяльності, але з вельми поверхневими в сучасному розумінні соціальними перспективами і поглядами, а також які володіють надзвичайною мобільністю і модульністю, на що ще в XX столітті звертав увагу Е.Тоффлер. А це вже стосується принципових змін у такому феномені, як суспільство.

У результаті весь спектр гуманітарного життя стане абсолютно іншим. Саме конкуренція, якій ми приділяємо в сучасному житті багато ува-

ги (у тому числі і в першу чергу в економіці), може призвести до суперечливих викликів, абсолютно незрозумілих за своїми результатами для людства і загрозливих для свободи вибору.

Однак є ще й інші неоднозначні аспекти майбутнього розвитку конкуренції, які сьогодні вже очевидні. Зокрема, сучасна світова капіталістична система, що сформувалася внаслідок динамічного розвитку конкурентних відносин, досягла високих результатів і продемонструвала людству приклади життя, так би мовити, вищої якості. Але разом з тим нею ж знищуються і віра, і сім'я, тобто основоположні принципи життя людини як особистості. Про це сьогодні говорять відомі соціологи західних країн, що спостерігають за розвитком сучасного західного суспільства і замислюються над майбутнім людства. Вони вважають, що індивідуалізм вже зараз породжує абсолютно інші стереотипи поведінки, незважаючи на успіхи в забезпеченні високого рівня життя. Однак людина в такому суспільстві не стала щасливішою, і це парадокс сучасного розвитку в умовах суспільства споживання – коли все є, а щастя часто і немає. Аналізуючи суспільство споживання, часто приходять до висновку, що в суспільстві треба намагатися зберегти традиціоналізм життя, притаманний тому часу, коли людина жила в сім'ї, вела господарство, ростила дітей, і на цьому будувалася ціла система ціннісних відносин. Ігнорування таких відносин суспільством рівносильне підриву його основ. Це складна проблема, яка із загальнолюдських позицій вступає в суперечність з майбутнім, що породжується конкуренцією, має глибокий політико-економічний сенс. Чи є відповідь на питання, як у подальшому світ подолає таку суперечність? Багато хто вважає, що час задуматися над тим, якою має стати суспільна система XXI і подальших століть. З одного боку, не слід втрачати інтерес до конкуренції, що стимулює майбутній розвиток, особливо у зв'язку з обмеженістю ресурсів, зокрема енергетичних, а з іншого – не можна допустити руйнування існуючих загальнолюдських цінностей і втратити вроджену природу людини.

Сучасна думка приходиться до розуміння того, що необхідно об'єднати традиціоналізм (який більш характерний для громадського способу життя, починаючи з сім'ї як його осередку) та індивідуалізм (який привів до сучасного успіху). Отже, потрібно, напевно, вибудувувати якусь нову систему, де все це буде органічно пов'язано.

Головне завдання багатьох держав сучасності на найближчу перспективу – забезпечити достатній рівень конкурентоспроможності як країни в цілому, так і окремих її регіонів, щоб в умовах глобалізації економічних процесів бути гідним суб'єктом у системі міжнародних та міжекономічних відносин. Враховуючи це, особливо важливим є стратегічне бачення майбутніх проблем і суперечностей, від яких залежатиме успіх. І навпаки, відсутність такого бачення може залишити нас серед відстаючих.

Сучасні дослідження з цієї тематики показують, що, наприклад, щодо збереження своїх традицій українське суспільство, український соціум стоїть на першому місці серед європейських країн. Можливо, це одна з причин певного відставання з багатьох напрямів у технічних винаходах, особливо в інноваційній діяльності. Відповідь, імовірно, слід шукати на психоемоційному рівні, адже населення підсвідомо прагне зберегти колишнє розуміння основ життя. І це характерно для багатьох країн. На наш погляд, важливо враховувати те, що цей серйозний виклик стоїть і перед суспільством, і перед державою. Індивідуалізувавши нашу поведінку і побудувавши на цій основі суспільно-економічне життя, ми руйнуємо багато елементів сформованого розуміння поведінки людини. І тут криється ще один серйозний виклик. У прагненні до інновацій треба не загубитися в існуючому егоцентричному світі.

Зокрема, зауважимо, що хоча, наприклад, для Китаю і Японії характерне технологічне піднесення, проте свої національні особливості вони намагаються зберегти. У глобальному плані стоїть питання: "Що трапиться, якщо ці й інші країни будуть вестернізовані і в подальшому?". На наш погляд, це досить серйозна суперечність і виклик для величезної кількості країн.

Для прикладу: порівняно невеликі прибалтійські країни об'єднують зусилля і бачать своє майбутнє в системі координат транснаціональних корпорацій, значно сильніших за економічними потужностями, ніж будь-яке середнє державне утворення. Це означає, що держави грають у глобальну економічну гру, щоб передбачити майбутню перспективу і мати можливість її реалізувати. А на регіональному рівні держави вибудовують певні кластери, намагаються об'єднати власні міжрегіональні зусилля і створити щось схоже на територіально-виробничі комплекси. Це багато-профільні об'єднання з різними видами діяльності, спрямовані на реалізацію спільних узгоджених цілей.

Характерно те, що на місцях підтримують будь-які інновації. Необхідно зауважити: буде серйозною помилкою вважати, що малі інноваційні форми виведуть нас на глобальний рівень ринків. Успішними стають один – п'ять інноваторів зі ста, інші нічого не досягають. На відміну від яскравих пропагандистських прикладів, у житті все відбувається по-іншому. Йдеться про те, що маленькі фірми повинні починати працювати на регіональних ринках. І що ширше інноваційна діяльність представлена на регіональному ринку, то більше інноваційно-перспективним є і цей регіон, і ця країна. Як інноватори можуть досягти успіху в майбутньому? Виробивши стратегію та побудувавши свої відносини з транснаціональними структурами в таких країнах, вони потім продають свій інноваційний бізнес, адже тільки великий транснаціональний бізнес може за рахунок потужних фінансових та політичних ресурсів послідовно вивести інновації на глобальний рівень. Якщо ми зараз зрозуміємо це і разом з країнами-сусідами

України виробимо власну стратегію в такому ключі, то в майбутньому забезпечимо вигреш у конкуренції. Треба дивитися далі, адже, маючи ресурси і одночасно масу проблем, постійно вирішуючи поточні питання, глобальної стратегії не вироблено.

Конкуренцію в різних сферах Україна виграватиме, як правило, не за рахунок власного значного інноваційного потенціалу. Ми купуємо досить багато технологічної та технічної продукції в західних країнах, формуючи з такими державами дефіцитний торговельний баланс за цими видами товарів. Україна є своєрідним перетворювачем, інноватором, у тому числі і західних технологій. Такий собі глобальний інноваційно-інвестиційний вид взаємодії, що дозволяє високорозвиненим країнам зберегти свій індустріальний тип шляхом поширення так званої індустріально організованою цивілізації. В останні 20 років українська промисловість, згідно з проведеним нами аналізом, почала реалізовувати саме таку стратегію, хоча потрібно відзначити, що це була, швидше, слабо продумана, але інтуїтивно сформована лінія поведінки, ніж усвідомлений вибір, оскільки політично він часто вже не підтримувався. Розвинути його – значить вирішити досить складне багатоцільове завдання, і якщо щось провалиться, то майбутня перспектива для нас – бути сировинним додатком, як, проте, і для багатьох інших країн, які не стали на шлях інноваційного оновлення. Розуміння подібних завдань і тим більше їх подальша реалізація в майбутньому на порядок складніші за сьогоднішні проблеми і способи їх вирішення, головним чином у сфері економіки.

Україна з 2004 року перебуває під тиском серйозного політичного виклику, а нині й військового. З того часу почався цикл нестабільності, пов'язаний зі складними процесами формування демократичних інститутів держави та економічних шляхів її ефективної діяльності. Проте цей процес підтримувався і поступово набув перманентного характеру.

Єдиним виходом зі сформованої ситуації може бути тільки побудова такої системи устрою суспільства, розвиток якої незмінно закінчився б відповідними державними реформами. Майже за 25 років незалежності було безліч можливостей реалізації успішних проектів. Якщо ми на цьому етапі затримаємося і гальмуватимемо в політичному плані, то все, про що йшлося, просто втратить сенс, і глобальний світ нав'яже нам такі стандарти, дотримуючись яких Україна, як і інші країни, навряд чи стане конкурентоспроможною країною. Відповідно, наші досягнення будуть абсолютно не такими, якими б ми хотіли їх зараз бачити.

Нам слід мислити глобально і виходити із стратегії, яка приведе до нових здобутків. Безперечним джерелом стратегічних ініціатив для досягнення успіху і одночасним зразком стратегічного мислення є відома робота К.Клаузевиця про мистецтво війни. Зокрема, він вказував, що у проведених змаганнях необхідно в засобах і у волі до перемоги доводити прагнення до їх крайньої напруги, а оскільки змагання, а точніше конкуренція,

не є ізольованим актом, то крайня напруженість у боротьбі за першість потрібна і від суспільства, і від держави, і від економіки. Методологічною основою такого підходу служить політична економія, яка переживає піднесення і поширює свій вплив на дослідження всіх суспільних проблем, породжуючи такі свої різновиди, як структуралістська, міжнародна, феміністська, нова політекономія, політекономія майбутнього, влади, багатства, розвитку, щастя тощо.

Надійшла в редакцію 20.04.2015 р.

POLITICO-ECONOMIC FOUNDATIONS OF RESEARCH ON THE MODERN SOCIETY

Valerii Heiets

Author affiliation: Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the State Institution "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine". E-mail: gvm@ief.org.ua.

The article describes the most important transformations of modern society, and their influence on the development of economic theory. The author concludes about the need to resort to political economy as a methodological base of scientific cognition of contemporary socio-economic processes.

Keywords: political economy, scientific knowledge, methodology, modern society, economic development.

JEL: O 100.